

۱۳۶۷۶

مجله	نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد
تاریخ نشر	۱۳۵۳ ؟
شماره	—
شماره مسلسل	
محل نشر	مشهد
زبان	فارسی
نویسنده	دکتر محمد سلیم اختر
تعداد صفحات	۱۱
موضوع	مطالعه جغرافیایی قرآن مجید
سرفصلها	
کیفیت	
ملاحظات	

و تعبیر جغرافیائی تاریخ دعوت آن انقلاب و تبیین تاثیر این تاریخ از عوامل جغرافیائی است. با توجه به زمان و مکانهای مختلف. علاوه بر این فراهم آوردن حداقل مقدار مواد علمی جهت تفهیم قرآن و پی بردن به تعبیر واقعاتی اسرار و رموز قرآنی نیز از جمله مقاصد این مطالعات می باشد. لازم به یادآوری نیست که خود قرآن نیز بکرات به چنین مطالعات دعوت نموده است، از آن جمله است:

واختلاف الليل والنهار وما انزل الله من السماء من رزق فأجيا به الارض بعد موتها وتصريف الرياح آيات لقوم يعقلون (درآمد و شد متناوب روز و شب و مورد استفاده قرار گرفتن زمین بایر و ناکاره بوسیله آب باران، و حرکت و تغییر بادها برای ارباب عقل دلائل و نشانههای واضحی وجود دارد)^۲.

قرآن مجید اساساً کتاب دعوت انقلاب اسلامی است که انسان و زندگی را مورد بحث قرار می دهد و مقام و منزلت انسان را در قبال این کائنات روشن می سازد و مقاصد حیاتش را برایش برمی شمارد و بارشاد و هدایت وی می گوید که بآپسروى از کدام راههایی است که وی ضمن اینکه در زندگی این جهانی موفق شود به دریافت نعمتهای عقبی نیز می تواند نائل آید.

مفسران و صاحب نظران در علوم قرآنی، درباره قرآن مجید صدها کتاب تألیف نموده اند ولی هیچکدام از آنها به بررسی جغرافیائی این کتاب توجه شایانی مبدول نداشته است. در قرن بیستم میلادی سید سلیمان ندوی و محمد حفظ الرحمن سیوهاروی در زمینه های ارض القرآن و قصص القرآن کارهای ارزنده ای انجام داده اند^۳ ولی هیچکدام از اینها نیز بمنزله مطالعه جغرافیائی آن کتاب نیست. ابوالکلام نیز در تفسیرش موسوم به ترجمان القرآن در بعضی جاها اطلاعات مفید جغرافیائی در دست داده است^۴ علاوه بر این، بعضی دیگر از نویسندگان نیز که گذشته از علوم قرآنی در علوم جدید هم دستگامی

۲- جالبه: ۵۰. برای وضوح معنی آیه آیات قبل ذکر می شود: (ان فی السموات والارض لآیات للمؤمنین) (۳) - و فی خلقکم وما یبیش من دابة آیات لقوم یوتون (۴) ، هیئت تحریریه .

۳- سید سلیمان ندوی ، ارض القرآن (ندوة المصنفین) مطبع شامی ، لکهنو (۱۹۱۵ م) و محمد حفظ الرحمن سیوهاروی ، قصص القرآن (ندوة المصنفین) ، دهلی (۱۹۵۸ م) .

۴- ابوالکلام آزاد ، ترجمان القرآن ، مکتبه مصطفائی ، کشمیری بازار ، لاهور .

دکتر محمد سلیم اختر
محقق ، بخش آسیاشناسی ، دانشگاه ملی استرالیا ، کبیرا
۱۳۵۰ هـ ق

مطالعه جغرافیائی قرآن مجید

مقاله زیر زاده طبع ملک محمد فیروز فاروقی ، دانشیار بخش جغرافیا ، دانشکده دولتی مرکزی ، اسلام آباد (پاکستان) می باشد و در شماره اوت ۱۹۷۷ م فکر و نظر ، مجله اداره تحقیقات اسلامی پاکستان قبلاً بزبان اردو منطبق گردیده است. انتشار این مقاله بین دانشمندان بحث و نظرهائی برانگیخته است و حتی بعضی از صاحب نظران این رشته از نگارنده خواهش بر گرداندن آن بزبان فارسی نیز نموده اند. با توجه به اهمیت موضوع و اینکه سرزمین خراسان در تنظیم و توسعه و نشر و بخش دانشهای اسلامی بالاخص علوم نفلی سابقه درخشانی دارد ، نویسنده این ستور به ترجمه این مقال مبادرت ورزیده و برای چاپ آن نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی را در نظر گرفته است. امید که پسندیده آید (م. س. ۱)

مفسران و نویسندگان درباره علوم قرآنی، قرآن مجید را از دیدگاه های گونه گون مورد مطالعه قرار داده و پیرامون جهات مختلف آن، کتابهای نفیس متعددی تألیف نموده اند. ولی بایشه باید اذعان داشت که مطالعه جغرافیائی آن کتاب آسمانی هنوز آنچنان که باید و شاید توجه پژوهشگران را بخود جاب نکرده است. گفتار حاضر کوششی است در همین زمینه. لذا پیش از آنکه حدود و روش کار درباره این نوع بررسیها را مشخص کنیم لازم می نماید که مختصری در پیرامون هدفهایش نیز پرداخته آید. هدف از این تحقیق بررسی تعیین جغرافیائی محاهای مختلف متعاقب دعوت انقلاب قرآنی و تحلیلی اوضاع

۱- خوانندگان گرامی هنگام مطالعه این مقاله به روش نگارش فارسی معمول پاکستان توجه خواهند فرمود.
هیئت تحریریه

نشانده اند، درباره این موضوع تحقیقاتی انجام داده ولی هیچکدام از آنها بویژه در این زمینه کاری نکرده اند. باینهمه آنچه ابوالکلام آزاد در پیرامون واقعه اصحاب کهف سرگذشت ذوالقرنین و تحت عناوین مختلف دیگر نوشته و داد تحقیق داده، سزاوار حسین و در خور مطالعه است.

کتاب آسمانی که صرفاً برای هدایت مردم نواحی معینی و جهت ارشاد تائبان زمان فاضلی نازل شده و در اثر تصرفات اخبار و رهبان مسیحی و یهودی مآلاً دستخوش تغییرات فراوانی گردیده، امروز نیز همچنان مورد تحقیق و تدقیق دانشوران مغرب زمین می باشد. موادی را که علمای یهود در «دائرة المعارف یهودی»^۵ درباره یهودیت و تورات جمع نموده، مسلمانان درباره مطالعه جغرافیائی قرآن مجید حتی یکدم آنرا نیز فراموش ننموده اند. درباره جغرافیای انجیل کتب مستقلی وجود دارد دکتر ویلیام اسمیت فرهنگی درباره انجیل تألیف نموده و در آن تحت عناوین مستقل و جداگانه «بیوگرافی» (Biography) و «جیوگرافی» (Geography) اطلاعات مربوط را گردآوری نموده است.^۶ علمای یهودی و مسیحی برای تعبیر جغرافیائی تاریخ خود از جدیدترین روش نقشه برداری استفاده کرده اند در حالیکه ما نمی توانیم حتی اسم آن نقشه ها را بزبان بیابوریم که در بعضی کتب تفاسیر ما مشاهده می شود و فاقد هرگونه علائم سمت و مشخصات پیمایش می باشد. این عدم توجه علماء مسلمان باین موضوع باعث شده که مستشرقین به برداشت های خود خواهانه ای از این کتاب مقدس دست بزنند. نلدکه (Nöldeke) تحقیقی درباره عمالقه و عباد^۷ انجام داد و پیرامون این موضوع رساله ای تألیف نمود و آندران بزعم خویش باین امر کوشید که مال مزبور موجودیت تاریخی نداشته اند.^۸ نویسندگان مغرب زمین همین طور به تعبیر و تحریف حقایق درباره اصحاب کهف و سرگذشت ذوالقرنین و اهل سبا و حکومت داود و سلیمان و قوم عاد و ثمود و بنی اسرائیل

۵- The Jewish Encyclopaedia (New York-London), Funk and Magalls Co., 1901.

۶- پادری یوحنا خان، جغرافیة بائبل (انجیل ریلیجیوس بک سوسایتی)، انارکلی، لاهور (۱۹۶۱) ق.

۷- Dictionary of Bible by Dr William Smith

۸- سید سلیمان ندوی، ارض القرآن ج ۱/ ص ۴۰

۹- ایضا.

نیز دست زده اند. برای امثله دیگر در این زمینه رجوع شود به کتاب «جغرافیای تاریخی عرب» تألیف ریورند فورستر. وی در این کتاب نمونه های فوق العاده اعجاب آور از جهل خود بمعرض نمایش گذارده است. آ- ولکن و روبرتس اسمیت نیز همچنین عصبیت و تنگ نظری خود را بنحو عجیبی پرور داده اند. چون علمای خود ما علاقه در خور توجهی بدین موضوع نشان ندادند، بعضی از نتایج غلط و سقیم تحقیقات این دانشمندان متمصب باخترازمین درست تلقی شده درجه استناد حاصل کرد. سید سلیمان ندوی باین حقیقت چنین اشاره نموده است:

«بسیار تعجب آور است که ظرف هزار و سیصدسال حتی یک کتاب هم درباره این موضوع خاص تألیف نشده است. در نتیجه از یکسو مسلمانان از این حقایق بی خبر ماندند و از سوی دیگر جرات و بیبائی ایشان آنها را مجهول و مغفود ساخت ولی مساهی دانشمندان مسیحی سزاوار آفرین است که آنها اسامی این مردگان سه هزار سال پیش را به مسیحائی خود بوسیله «اوضاع تورات» و «دائرة المعارف انجیل» دارند از سر زنده می بخشند»^۹

ازین هم بیشتر اعجاب آور، پاسخ باین سؤال است که محض نویسنندگان مغرب زمین در این پژوهشها چه کسی بوده و آنها به تصورات اساسی علم جغرافیا از کجا دست یافته اند؟ تاریخ هم این امر را باینبات رسانیده و باختریان صحیح الفکر نیز این را پذیرفته اند که محض اروپا در تحقیقات علمی دولت مسلمان اسپانیا و پیشرفتهای علمی مسلمانان بوده است. اگر دانشمندان و پژوهشگران مسلمان فروغ علم و دانش را از راه اسپانیا باروپا نمی رسانیدند، که از صد هاسال باز در اعماق جهل و نادانی بسر می برد، صد هاسال دیگر نیز همچنان باقی می ماند و اروپائیان که در جمجمه های مردگان شراب می خوردند و کنار رودخانه تیمز بریطانیا به خرید و فروش گوسفند متنوعان خود مبادرت می ورزیدند و علم را باعث انحراف ذهن و مسئول ضعف و پستی می دانستند و کتابها را طعمه حریق می ساختند و شستشو و حمام رفتن را گناه عظیم می پنداشتند، اگر با روشنائی فرهنگ و تمدن اسلامی آشنا نمی شدند، هیچوقت از

۱۰- سید سلیمان ندوی، ارض القرآن ج ۱/ ص ۴۰

این جهل و نادانی، و پستی ذهن نجات پیدا نمی‌کردند^{۱۱}.

رجحان اسلام جغرافیدانان بنام وجود دارند ولی تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد هیچکدام از آنها توجهی به بررسی جغرافیائی قرآن مجید مبداول نداشته است. در نتیجه حتی کتابخانه‌های بزرگ هم کاملاً فاقد اینگونه مواد است و اگر احیاناً در آنها موادی موجود می‌باشد معتنا به نیست و بسیار قلیل است. این بی‌توجهی و غفلت از این موضوع با این فکر ناشی می‌شود که قرآن با اینگونه مباحث ارتباطی ندارد بلکه صرفاً درباره فرض بودن نماز و زکوة و شرائط و احکام صیام و غرض و غایت حج و سایر موضوعات مشابهی صحبت می‌کند در حالیکه این نحوه فکر درباره آن کتاب آسمانی سرتاسر غلط است و مبنای صحیحی ندارد. قرآن ضمن اینکه نسبت به عبادات و احکام گونه‌گون تازا هدایت می‌کند، به مشاهده جهان و به تحقیق و بررسی در آن نیز می‌خواند. قرآن مراحل تدریجی تحقیق کائنات را فراچشم ما ترسیم می‌کند و توجه ما را به جهات کیمیائی و طبیعی این عمل تخلیق جلب می‌کند و ارتباط تفاعلی که مابین انسان و محیطش وجود دارد، آنرا آشکار می‌سازد. عوامل مختلف محیط انسانی (از قبیل آب و هوا و اوضاع و ذرایع و وسایل و غیره) را مورد بررسی قرار می‌دهد و به توضیح مبانی تقسیم خطه‌ای و منطقه‌ای آن مبادرت می‌ورزد. نه همین بس بلکه ده‌ها مباحث دیگر را نیز شامل می‌باشد.

اینک بیابید طریحی برای مطالعات جغرافیائی در قرآن مجید را در نظر بگیریم و

۱۱- روبرت بریغالت تشکیل انسانیت (مجلس ترقی ادب) کلب رود، ۱۹۰۱-۱۹۱۱، ۲۴۶-۲۸۲
(این جهل و دشمنی علم و شقاوت قلبی اهل اروپا امروز هم همچنان برجای خود باقی است ولی تلاؤ ظاهری فرهنگشان ما را چنان شیفته خود ساخته است که ما همه چیز را از دست داده مصرانه مغرب‌زمین را بعنوان مقتدای بینظیر علم و دانش پذیرفته‌ایم، آثار داروین و ماکدوگال و فروید و آدلر و میکایولی (امام مسلمة دوع) و هیکل و آنجلیسی را به بینید بزودی بی‌خواهید برد که اسلوب فکر مغرب‌زمین درباره انسان و زندگی انسان و مقاصد و طریق کار حیات وی چه نظرهای غیر انسانی ابراز داشته است آنچرا لازم، همی‌ازم، لیبرالزم بی‌نقید، منجور قانونی هم جنس‌بازی، نیووازم، فاشیوم، نازی‌ازم و ناسیونالزم و عده زیادی از این نوع «ازم»‌های انسانیت کشی دیگر بمنزله مشتکی است از خروار جاهلیت جدید اروپا. برای اطلاع بیشتر نك: «ذوال مغرب» تألیف اشپینگلر.

در چارچوب آن به تعیین حدود و کیفیت آن موضوع بکوشیم:

۱- جغرافیای تاریخی:

تبیین احوال انبیا گذشته و اقوام و ملل آنها با توجه به عوامل زمان و مکان، و ترسیم ترتیب زمانی تاریخ جغرافیائی با کمک جدیدترین روش نقشه‌کشی با در نظر گرفتن دور نمای اوضاع آن روزگار.

۲- جغرافیای طبیعی:

زمین و اشکال طبیعی آن؛ آسمان و تخلیق ستارگان و ترکیب طبیعی آنها؛ ترکیب ساخت کره هوا و کره آب و تجزیه و تحایل فعل و انفعال داخلی آنها.

۳- جغرافیای محیط:

- (الف) انسان: تخلیق انسان و تحقیق پیرامون تحول ذات وی بعنوان يك موضوع مشترك مورد بحث در قرآن مجید و علم جغرافیا.
  - (ب) محیط: بررسی تحایلی درباره محیط طبیعی و غیر طبیعی.
  - (ج) انسان و محیط: توضیح ارتباط آنها با همدیگر.
  - (د) نظریه جبریت: ارزیابی آن در برابر تمایلات جدید فکری.
- ۴- جغرافیای توسعه و اقتصاد:

وسائلی را که خداوند متعال برای توسعه و پیشرفت و رفاه اقتصادی در اختیار انسان گذارده است، بحث درباره افادیت آنها و برنامه‌ریزی برای استفاده از آنها.

(الف) وسائل معدنی و صنایع.

(ب) وسائل زمینی و آبی و کشاورزی.

(ج) وسائل غیر طبیعی و تحول و تطور تمدنی و فرهنگی انسان.

ارتباط با همی مطالعه جغرافیایی و عقیده ایمان و توحید اسلامی:

بررسی جغرافیائی در کائنات در قبال عقیده ایمان و توحید اسلامی بمنزله يك دلیل

آفاق است لذا آنرا بمنظور تبلیغ مثبت و عالمگیر اسلامی بعنوان يك وسیله مؤثر علمی توان بکاربرد.

۶- علم جغرافیا و منهجیات قرآنی آن :

این چارچوب اجمالی برای اندازه‌گیری ابعاد مطالعه جغرافیایی قرآن مجید مقیاس خوبی در دست می‌دهد و در نتیجه حدود آنرا بوضوح متعین ، و صداقت عالمگیر قرآن را که چهارده قرن پیش در صحرای عرب اعلام گردیده بود، آشکار می‌سازد. قرآن می‌گوید:

سئربهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق^{۱۲}.

- آن هنگام بزودی خواهد رسید که ما بمردم در کاینات و خود در نفس آنها نشانهای روشنی ارائه خواهیم داد و آنها متوجه خواهند شد که حق همانست که قرآن به آنها نشان داده است .

در جای دیگر قرآن مجید به این صداقت عالمگیر چنین اشاره می‌کند :

و فی الارض آیات للموقنین و فی انفسکم افلا تبصرون^{۱۳}.

- برای اهل یقین در زمین نشانها و دلایل واضحی وجود دارد . ای مردم ، خود در نفوس شما هم چنین نشانات و دلایل موجود می‌باشد . با وجود اینکه دلایل آیا شما به غور و فکر و تحقیق و تفحص روی نخواهید آورد ؟

کلمه (ارض) که در آیه اخیر مشاهده می‌شود معادلش در زبان انگلیسی (Earth) دژرتان اردو (زمین) و در زبان یونانی (جیو) می‌باشد . همچنین معادل کلمه آخر این آیه کریمه (تبصرون) در انگلیسی (Research) در اردو (غور و فکر) و در یونانی گرافین (Graphein) می‌باشد . گردهمایی همین دو کلمه - جیو و گرافین - است که کلمه واحد جیوگرافی (Geography) را تشکیل می‌دهد . باین توضیح ارتباط (ارض) و (تبصرون) کاملاً مشهود می‌گردد ، همچنین هدف و غایت دعوت قرآن مجید بمطالعه جغرافیایی

۱۲- نصرت : ۵۳ .

۱۳- آ آیات : ۲۱-۲۲ .

نیز آشکار می‌شود .

بردگی ذهنی ما که سابقه‌اش به صدها سال گسترده است باعث گردیده که مبادی علم جغرافیا و نفس مضمون آن و روشهای فکری گونه‌گون درباره این موضوع در نزد ما در تحقیقات مشتی دانشمندان مغرب زمین خلاصه شده است حتی برای چنین تصورات واضحی که قرآن مجید باین وضوح و روشنی ارائه داده است ، دست نیاز بسوی آنها دراز می‌کنیم . درباره ساخت و ترکیب طبیعی زمین مانظریات کانت لیبلیس و جیفریز را حرف آخر می‌پنداریم . در زمینه تاثیر اوضاع در انسان ، قرآن نظریه «تأثیر اوضاع» را ارائه داده بوده ولی همین نظریه را وقتی جغرافیایان فرانسوی و دادولابلاش تحت عنوان «پوسبل ازم» بیان کرد ماوی را کاشف این نظریه شناختیم . همچنین وقتی دانشمندان باختر زمین بمنظور مطالعه جغرافیای جهان روش خطه‌ای پیشنهاد کردند ما آنرا نیز از جمله اکتشافات آنها دانستیم و زحمت نکردیم به بینیم که این موضوع را قرآن مجید دوحد و هزار و چهارصد سال پیش تحت عنوان مطالعه کائنات مورد بحث قرار داده بوده است ، در موقعیکه اروپائیان هنوز لباس بافته از موهای انسانی زیب تن می‌کردند و سرگرم اشاعه بدی و توسعه ظلم و جور بودند . نقشه‌زمانی ارض که قرآن درباره زمین و تحول انسانی (در آن) بوضوح ارائه داده ، ما آنرا نیز از جمله کاوشهای ذهنی دانسن و دیگر دانشمندان مغرب زمین دانسته‌ایم و حتی نظریات هم توازینت (آیساستسی) و توازن طبیعی جهان را هم به دانشمندان غربی منسوب داشته‌ایم .

مقصود نگارنده از این مبحث دامن زدن به تعصب بی‌جای علمی نیست و نه این را می‌خواهد که ما از دانش و پژوهش اهل غرب کناره بگیریم و یا از مزایای آن چشم‌پوشیم نویسنده این سطور فقط این را می‌خواهد بگوید که نظریات و تصوراتی که توسط قرآن مجید ارائه گردیده‌ها از تعلیمات قرآن درباره آنها چرا استفاده نمی‌کنیم و افتخار اکتشاف آنها را نیز چرا به حساب دانشمندان مغرب زمین می‌گذاریم و چرا آنها را در این امور مرجع تقلید قرار می‌دهیم ؟ ما باید درباره علوم قرآنی هر چه بیشتر کاوش کنیم . نگارنده نمی‌خواهد که قرآن را يك کتاب زمین‌شناسی و علم جغرافیا قلمداد کند . قرآن خود را «تذکره» می‌خواند و هدفش را ایجاد موفقیت در زندگی انسانی

سیله اصلاح و پیشرفت و تحول بیان می‌کند تا انسان بدینوسیله بتواند به نزدیک‌ترین م‌تقرب به رب کریم و رحیم نایل آید . قرآن ما را به مطالعه در کائنات دعوت نماید اینک بر ماست که باین دعوت پاسخ مثبت بدهیم . قرآن به بیان برخی کلیات و جهان‌شناسی اکتفا کرده و تفصیل مابقی آنها را به تبعات و پژوهشهای انسانی اگدا کرده است . این حق بیش از همه و پیش از همه به مسلمانان تعلق دارد که آنها را جع به این موضوع تحقیق کنند و بابهای تازه‌ای در این زمینه بکشایند .

پایان

* : * *

((مسابقه علمی))

از نویسندگان و پژوهشگران دانشمند انتظار می‌رود اگر در موضوعات سودمندی که از طرف نویسنده مطرح شده است مقاله یا کتابی دارند برای ما بفرستند تا در نشریه درج یا بصورت جداگانه از طرف دانشکده چاپ شود .
به سه نفر که بهترین کتاب یا مقاله را در موضوعات بالا بنویسند و تا پایان تیرماه ۱۳۵۴ برای ما بفرستند به تشخیص هیئت تحریریه جایزه‌ای شامل سه دوره تا پنج دوره از کتب ارزشمند اسلامی اهداء خواهد شد .
هیئت تحریریه

